

К.А. Гордіца

**КРИТИКА МАРКСИСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНОГО
РОЗВИТКУ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ
кінця ХІХ – початку ХХ ст.: теорія концентрації й централізації
виробництва та капіталу**

Стаття присвячена проблемі науково-практичної обґрунтованості марксистської концепції економічного розвитку суспільства. Висвітлено та узагальнено досвід критичного аналізу вітчизняними вченими-економістами періоду «кризи марксизму» основних положень теорії концентрації і централізації виробництва й капіталу.

Ключові слова: марксизм, економічний розвиток суспільства, концентрація і централізація виробництва і капіталу, відносини власності.

К.А. Гордица

**КРИТИКА МАРКСИСТСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО
РАЗВИТИЯ В ТРУДАХ УКРАИНСКИХ ЭКОНОМИСТОВ
конца ХІХ – начала ХХ в.: теория концентрации и централизации
производства и капитала**

Статья посвящена проблеме научно-практической обоснованности марксистской концепции экономического развития общества. Освещен и обобщен опыт критического анализа отечественными учеными-экономистами периода «кризиса марксизма» основных положений теории концентрации и централизации производства и капитала.

Ключевые слова: марксизм, экономическое развитие общества, концентрация и централизация производства и капитала, отношения собственности.

K.A. Gorditsa

**THE CRITICIZING OF MARXIST CONCEPTION OF SOCIETY
DEVELOPMENT IN THE WORKS OF THE UKRAINIAN ECONOMISTS
at the end of XIX – beginning of XX st.: the theory of concentration and
centralization of a production and a capital**

The article is devoted to the problem of scientific and practical validity of Marxist conception of economic development of society. The experience of critical analysing of basic theses of theory of concentration and centralization of production and capital by our country scientists-economists at the «crisis of Marxism» period is elucidated and generalized.

© К.А. Гордіца, 2009

Keywords: Marxism, economic development of society, concentration and centralization of production and capital, relations of property.

Постановка проблеми. Історія свідчить, що глибокі економічні кризи традиційно супроводжуються зростанням популярності соціалістичних і комуністичних ідей. І нині засоби масової інформації відзначають у багатьох країнах сплеск інтересу до вчення К. Маркса [18]. Для українських економістів, які за сучасних скрутних умов прагнуть розширити коло наукового пошуку, така тенденція є особливо небезпечною. Адже в економічній науці нашої країни, що й дотепер невпевнено почувається на шляху ринкових перетворень, марксизм як цілісне універсальне вчення і, зокрема, як загальна модель суспільно-економічного розвитку все ще посідає одне з першорядних місць.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом питання теоретичної та практичної спроможності наукової концепції К. Маркса не були в центрі уваги українських дослідників. Лише окремі історики-економісти, зокрема Л. Горкіна [9, 10], Т. Гайдай [6], а також автор даної статті у попередніх публікаціях [7, 8] намагалися повернути увагу наукової спільноти до критичних зауважень на адресу Марксового вчення, висловлених вітчизняними вченими-економістами у часи «кризи марксизму».

Мета дослідження. Продовження наукових розробок у цьому напрямі вимагає більш докладно висвітлити та узагальнити досвід критичного аналізу українськими вченими-економістами кінця ХІХ – початку ХХ ст. марксистської концепції суспільного розвитку, зокрема в частині теорії концентрації й централізації виробництва та капіталу.

Виклад основного матеріалу. Перегляду історичної частини Марксового вчення в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. було присвячено чимало сторінок як у світовій, так і у вітчизняній суспільно-економічній літературі. Для прибічників і критиків марксизму цей процес і його результати мали особливе значення, оскільки, за свідченням М. Тугана-Барановського, саме з теорією розвитку капіталістичного ладу Ф. Енгельс пов'язував соціальні вимоги та систему практичної політики марксизму, та й сам К. Маркс у передмові до 1-го тому «Капіталу» називав головним своїм завданням відкриття «економічного закону руху сучасного суспільства» [16, с. 247].

Зміст цього закону, що зводився, по суті, до найважливішого для всіх adeptів соціалізму й комунізму процесу неминучого перерозподілу власності в капіталістичному суспільстві, розкривався сукупністю теоретичних положень, відомих у ті часи як теорія концентрації й

централізації виробництва та капіталу, теорія зубожіння пролетаріату та теорія криз. Коментуючи основні положення першої з цих теорій, яка і є предметом розгляду даної статті, українські дослідники відзначали наступні принципові моменти.

Становлення капіталістичного способу виробництва, за К. Марксом, відбувається шляхом експропріації дрібних виробників і руйнації попереднього економічного ладу, заснованого на гармонійному поєднанні індивідуальної власності з індивідуальним виробництвом. В результаті виробництво набуває дедалі більш суспільного характеру, а власність залишається індивідуальною, внаслідок чого і формується головна суперечність капіталістичного ладу: продукт, створений спільною працею багатьох, надходить у приватну власність одного (капіталіста). Зростання великого виробництва здійснюється, по-перше, шляхом концентрації засобів виробництва (тобто збільшення розміру підприємства завдяки нагромадженню капіталу); по-друге, шляхом їх централізації (тобто злиття декількох самостійних капіталів в один спільний). У першому випадку капітал зростає власними силами, з метою розширення обігу виробництва; у другому – внаслідок конкуренції між підприємствами знищується індивідуальна самостійність капіталів, сильний експропріює слабкого. При цьому витіснення великими підприємствами дрібних, за прогнозом К. Маркса, повинно було охопити всі галузі народного господарства, в тому числі й землеробство [13, с. 447–448; 16, с. 249–252; 17, с. 86–87].

Низку критичних зауважень до цієї теорії як в цілому, так і до окремих її положень було висловлено О. Миклашевським, С. Булгаковим, В. Железновим, В. Левитським, К. Воблим та іншими вітчизняними дослідниками. Але найбільш докладний ґрунтовний аналіз цієї частини Марксового вчення був здійснений у декількох працях М. Туганом-Барановським. І першим, на що звертав увагу вчений, був той факт, що задовго до К. Маркса основна тенденція розвитку суспільства, яка полягала у всеохоплюючій експропріації дрібної власності й дрібного виробництва великим капіталом, була окреслена Ш. Фур'є та його учнями. Головна ж заслуга побудови закінченої теорії концентрації виробництва та народного зубожіння належала, на його думку, В. Консідерану, у книзі якого «*Destinee Sociale*» ця теорія була розвинена в найбільш повній формі [17, с. 81].

Згідно з ученням Ш. Фур'є, зазначав М. Туган-Барановський, вільна конкуренція, що є, поряд з пануванням приватної власності та одноосібного підприємництва, однією з визначальних рис капіталістичної цивілізації, неминуче призводить до перемоги сильних над слабкими та утворення різного роду монополій. Внаслідок того, що

капітали, за висловом В. Консідерана, «тяжіють» один до одного пропорційно своїм розмірам, суспільні багатства дедалі більше концентруються в руках великих власників. Дрібне підприємство – і промислове, і землеробське – не може боротися з великим, з його більш доскональними засобами виробництва, перевагами об'єднаної організації, можливістю використовувати наукові відкриття, які стали, фактично, монополією багатих класів і постійно збільшують їх могутність, – нарешті, з його капіталами, які «збільшують силу того, хто володіє ними, і роздавлюють того, хто ними не володіє» [16, с. 125–126]. Особливу роль у цьому відіграють акціонерні компанії, створення яких значно посилює процес концентрації шляхом утворення асоціацій капіталу. «Не підлягає сумніву, – цитує М. Туган-Барановський В. Консідерана, – що в усіх трьох сферах господарства – виробництві, обміні та споживанні – конкуренція між тим, хто має велику власність, і хто має лише невелику власність або зовсім її не має, є згубною для цього останнього» [17, с. 82].

Таким чином, на думку Ш. Фур'є та В. Консідерана, відбувається експропріація бідніших класів на користь класів багатих і разом з концентрацією виробництва зростає народна злиденність. «Могутність великих капіталів, примножена злиттям їх в акціонерні компанії, роздавлює, за допомогою машин і заходів великого виробництва, середніх і дрібних промисловців і торговців. Пролетаріат і пауперизм йдуть уперед гігантськими кроками», – з посиланням на В. Консідерана пише М. Туган-Барановський [17, с. 83]. Крім того, становище робітників погіршує конкуренція між ними, яка посилює їх залежність від капіталістів, перетворюючи народні маси на нових кріпаків. Остаточне ж затвердження цього ладу, який В. Консідеран називав «новим феодалізмом», відбудеться тоді, коли більша частина промислової та земельної власності нації перейде до рук меншості, яка буде отримувати всі вигоди цього становища, а закінчитися ця страшна несправедливість повинна «війною того, хто нічим не володіє, з тим, у кого все є» [17, с. 84].

Усі ці думки, за спостереженням М. Тугана-Барановського, стали загальним здобутком соціалізму 30-х та 40-х років XIX ст. і були викладені в «Маніфесті Комуністичної партії», що являв собою, на його погляд, «у багатьох своїх найбільш впливових частинах, відтворення звичайних вчень фур'єристів» [17, с. 84]. І хоча вчений вважав схему Ш. Фур'є надто спрощеною та далекою від історичної дійсності, яка лише частково виправдала ці похмурі прогнози, його здивувало те, як мало залишилося додати до неї К. Марксу, щоб створити своє відоме вчення про закони розвитку капіталістичного господарства [16,

с. 126]. Виразне оформлення ідеї концентрації виробництва в працях Ш. Фур'є відзначав також С. Булгаков [2, с. 166].

М. Туган-Барановський вважав ідею концентрації засобів виробництва центральною та найсильнішою складовою марксистської теорії суспільного розвитку [15, с. 245]. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що історія розвитку промисловості всіх капіталістичних країн підтверджувала справедливість окреслених цією теорією тенденцій і на зростання великого виробництва як на характерний факт промислової революції вказували, крім фур'єристів, багато авторів першої половини XIX ст., як соціалістів, так і не соціалістів [17, с. 85]. Подібна ситуація, за свідченням численних джерел, в основному зберігалася також у другій половині XIX ст. Всі дослідники, які торкалися даної проблеми, відзначали більш енергійне зростання великого виробництва порівняно з дрібним. Втім, це не завадило багатьом із них висловити в своїх працях цілий ряд суттєвих зауважень, які поставили під сумнів справедливість більшості Марксових прогнозів.

Так, М. Туган-Барановський вказував, що зростання великої промисловості далеко не завжди перешкоджає одночасному існуванню дрібного виробництва, яке в більшості випадків майже не зменшується за своїми абсолютними розмірами, хоча й втрачає своє відносне значення в народному господарстві. А в деяких галузях, зазначав учений, розвиток великого виробництва безпосередньо сприяє зростанню дрібної промисловості, яка отримує додаткові замовлення на різні види робіт, наприклад, обробку матеріалів, і на постачання великим підприємствам своєї продукції [17, с. 97]. Так, вчений з подивом констатував, що в Англії, в самому центрі капіталістичного світу, в окремих галузях виготовлення одягу останнім часом спостерігається розпад великого виробництва та заміна машинної роботи на фабриках ручною працею на дому [17, с. 122].

В. Левитський звертав увагу на те, що хоч дрібне виробництво й відходить на другий план, проте на малих підприємствах працює не менше людей, ніж раніше, в часи його розквіту [13, с. 451]. Про це говорять і статистичні дані, наведені М. Туганом-Барановським: у Німеччині кількість робітників, зайнятих у дрібному виробництві, за 1882–1895 рр. зросла на 10% і в останньому році значно перевищила кількість робітників, зайнятих у великому виробництві [17, с. 121].

С. Булгаков, у свою чергу, висловлював переконання, що загальна тенденція промисловості до концентрації не повинна служити підставою для відмови від дрібної, в тому числі кустарної, промисловості. Існування цієї тенденції, на його погляд, зовсім не виключає того, що за наявності певних умов такої концентрації може й не бути, а

тому може стати економічно доцільною підтримка саме дрібної промисловості. Найбільшою ж помилкою вчений вважав «смертний вирок» дрібному селянському господарству, винесений в результаті прямолінійного перенесення на нього тенденції до концентрації індустріального капіталу [4, с. 329].

У цій думці С. Булгаков утвердився в результаті ґрунтового всебічного аналізу загального стану та тенденцій розвитку селянських господарств різних розмірів, проведеного ним на рубежі XIX–XX ст. і опублікованого в фундаментальній праці «Капіталізм і землеробство». За визнанням самого автора, метою цього дослідження було остаточне й незаперечне доведення справедливості економічної схеми К. Маркса, універсальності закону концентрації виробництва й тотожності еволюції промисловості й землеробства. Але проти волі дослідник був змушений визнати, що аграрна еволюція зовсім не має очікуваного й бажаного характеру, і, таким чином, «принести дороге вірування в жертву науковій істині» [4, с. XIII]. Головний висновок С. Булгакова був сформульований ним доволі категорично: «У землеробстві, – стверджував учений, – не тільки жодної концентрації не відбувається, але з надзвичайною силою виступають децентралізуючі тенденції» [3, с. 456].

Тенденцію децентралізації у сільському господарстві констатував також відомий економіст-аграрник В. Косинський. Він справедливо зауважував, що селянська та капіталістична форми підприємств репрезентують два зовсім різні світи інтересів, засобів і сил, на яких ці підприємства базуються, і тому не можна поширювати на селянське господарство ті висновки, які абсолютно справедливі по відношенню до капіталістичного господарства [12, с. IV]. Вчений дійшов висновку, що селянське підприємство проявляє себе як цілком життєздатна, сильна форма підприємства, спроможна засвоїти найдосконалішу техніку та переносити економічні негаразди краще, ніж капіталістичне підприємство. Тому він вважав природним процес поступового витискання великих капіталістичних підприємств дрібними селянськими господарствами та повсюдний перехід землі з рук великих землевласників-підприємців до рук підприємців-селян [12, с. VII]. В. Косинський був переконаний, що доля вітчизняного народного господарства пов'язана саме з дрібними формами виробництва, які мають виключно важливе значення як для обробної, так і для сільськогосподарської галузі [12, с. IX].

Однозначний висновок щодо непридатності Марксової схеми до сільського господарства зробив М. Туган-Барановський. Спираючись на дані статистики, він засвідчив, що в жодній з країн, де проводилися

дослідження, не спостерігається нічого подібного систематичному поглинанню дрібного сільського господарства великим: у Німеччині, наприклад, найбільш енергійно розвивається заможне селянське господарство, а в Англії середнє й дрібне сільське господарство зростає за рахунок великого і, частково, найдрібнішого [15, с. 246–247]. Вчений звертав увагу на те, що навіть такий послідовник К. Маркса, як К. Каутський, мусив визнати: «...спрощення аграрного питання шляхом концентрації всієї земельної площі в небагатьох руках не відбулося...» [15, с. 246].

Аналізуючи витoki зазначених процесів у землеробстві, М. Туган-Барановський зауважував, що велике сільськогосподарське виробництво не має таких економічних переваг порівняно з дрібним, як велике промислове виробництво. Він пояснював це, з одного боку, різними технічними та економічними умовами, серед яких – більша залежність сільськогосподарського виробництва від природи, менші можливості щодо застосування машин і розподілу праці, більше значення натурального господарства, а з іншого – різного роду соціальними перешкодами, з якими доводиться боротися великому сільському господарству на відміну від дрібного (наприклад, нестача сільських робітників через відтік їх до міста тощо) [17, с. 99].

Кількома роками пізніше аналогічні думки висловлював К. Воблий. Проведене ним порівняльне зіставлення переваг великих і дрібних селянських господарств показало, що останні здатні витримувати конкуренцію з першими. Цей висновок підтверджувався аналізом сільськогосподарської статистики. За даними німецьких професійних переписів, які наводить вчений, з 1882 по 1907 р. кількість найдрібніших господарств з площею менше 2 га зросла на 10,3%, кількість дрібних селянських господарств розмірами від 2 до 5 га збільшилась на 2,5%, середні селянські господарства площею від 5 до 20 га зросли кількісно на 15%, у той час як кількість великих селянських господарств розмірами від 20 до 100 га зменшилась на 6,9%, а маєтки з площею понад 100 га кількісно скоротились на 5,7%. При цьому за ті самі 25 років у сільському господарстві Німеччини не лише зменшилась кількість великих господарств, а й скоротилась і займана ними площа: для господарств розмірами від 20 до 100 га це скорочення склало 5,9%, а для господарств площею понад 100 га – 9,4%; водночас площа дрібних і середніх господарств зросла відповідно на 3,6% та 13,8% [5, с. 114]. Статистичні джерела Російської імперії, дані яких також наводить К. Воблий, у свою чергу, зафіксували зростання селянського землеволодіння та скорочення дворянського, що свідчить, на погляд вченого, про успішну боротьбу дрібного трудового госпо-

дарства з великим. Згідно із цими дослідженнями, після звільнення селян у 1861 р. дворяни мали у 44 губерніях 79,1 млн дес. землі, а в 1905 р. у тих самих губерніях в їх руках залишилося 47,8 млн дес. Дворяни втратили 31,3 млн дес. землі, з яких 15 млн дес. перейшло до трудового селянського землеробства, а інші 16 млн потрапили до рук купців, міщан і селян-капіталістів. Після 1905 р. процес витискання дворянського землеволодіння пішов ще швидше: з 1906 по 1913 рік фонд селянського господарства збільшився на 8 млн дес. Узагальнюючи викладені факти, К. Воблій обґрунтовано стверджує: «Поступальний рух дрібного трудового господарства та послаблення великого – це характерні риси сучасного народного господарства» [5, с. 115].

Звичайно, такий загальний висновок міг бути справедливим лише для певного етапу розвитку такої аграрної країни, якою була Російська імперія на початку ХХ ст., але не для країн промислово розвинених. М. Туган-Барановський був переконаний, що непридатність Марксової теорії концентрації виробництва до сільського господарства лише послаблює, але зовсім не знищує значення цієї схеми по відношенню до всього капіталістичного господарства. На підкріплення своєї думки він наводить аргументи, викладені К. Каутським у книзі «Die Agrarfrage», головний з яких полягав у тому, що в усіх капіталістичних країнах спостерігається процес підпорядкування сільського господарства промисловості. Завоювання промисловістю панівного становища в народному господарстві приводить до швидкого зростання зайнятості в промисловості за рахунок сільського господарства. Завдяки цьому, слушно вважав український вчений, «особливості сільськогосподарського розвитку можуть цілковито поглинатися переважаючим характером промислового розвитку», а отже, капіталістичний спосіб виробництва дедалі більше підпорядковує собі суспільне господарство [15, с. 247].

Значну увагу критиків привернув дуже важливий для розуміння тенденцій розвитку відносин власності у народному господарстві аспект Марксового вчення, який полягав у оцінці соціально-економічного значення процесу централізації капіталу, зокрема, виникнення акціонерних компаній. Згідно з К. Марксом, зазначав М. Туган-Барановський, централізація довершує справу нагромадження, даючи можливість капіталісту збільшити розміри своїх операцій; при цьому не має значення, відбудеться централізація шляхом примусового приєднання чи шляхом утворення акціонерних товариств – економічний результат від цього не зміниться [17, с. 87]. Проте соціальні наслідки поширення акціонерної форми власності, як показали дослідження українських економістів, виявилися зовсім не такими, на які

очікував К. Маркс, прогножуючи «накопичення багатства на одному полюсі» і «накопичення злиднів, мук труда, рабства, нещастя, злочинства та морального падіння на протилежному полюсі...» [17, с. 88]. На цьому моменті наголошував, зокрема, В. Железнов, зауважуючи, що К. Маркс під концентрацією капіталів розумів зосередження майна в руках небагатьох осіб, тоді як насправді збільшуються розміри підприємств, а кількість власників капіталу змінюється зовсім не у відповідності до цієї тенденції [11, с. 88].

Стрімке зростання кількості акціонерних компаній стало незаперечним фактом економічної історії ХІХ ст. як для Західної Європи, так і для Російської імперії. Щоправда, європейська промисловість, за спостереженням О. Миклашевського, переживала період «акціонерного збудження» дещо раніше (з 1830 по 1879 р.), а в Росії подібні явища почали активно проявлятися після 1854 р. Якщо за попереднє десятиліття, за його даними, з'являлося не більше 3-х компаній на рік, а сума їх капіталів не перевищувала кількох десятків тисяч рублів, то вже у 1856 р. засновується 8 компаній з капіталом 13 млн руб., у 1857 р. – 14 компаній з капіталом 145 млн руб., у 1858 р. – 41 компанія з капіталом 58 млн руб., у 1859 р. – 28 компаній з капіталом 93 млн руб.; а з 1867 по 1874 рік у Росії було створено близько 360 акціонерних компаній з капіталом понад 700 млн руб. [14, с. 438–439]. М. Туган-Барановський, у свою чергу, наголошував, що і в останні десятиліття ХІХ ст. найхарактернішою рисою промислового розвитку передових капіталістичних країн було гігантське зростання різноманітних асоціацій та спілок капіталу, починаючи від тимчасових угод кількох капіталістів для досягнення певної мети (наприклад, координації цінової політики) та закінчуючи повним злиттям багатьох незалежних підприємств в одне велике, кероване за єдиним спільним планом [17, с. 98–99].

Появу нових видів велетенських спілок капіталу відзначав також В. Левитський, підкреслюючи при цьому, що при створенні трестів, синдикатів, картелів тощо не спостерігається зосередження капіталу в руках декількох великих капіталістів. Навпаки, зауважував учений, розвиток великого виробництва в промисловості, торгівлі, транспорті відбувається за допомогою об'єднання незначних капіталів, які залучаються до великих підприємств за допомогою акцій та облігацій від людей не лише великого й середнього, але навіть малого достатку [13, с. 451]. Це спостереження українського економіста цілком відповідає фактам економічної практики, які свідчать, що акціонерна власність, завдяки можливості продажу на відкритому ринку великої кількості цінних паперів незначної номінальної вартості, стає доступною для

багатьох людей, в тому числі пролетарів, перетворюючи їх у такий спосіб на дрібних власників. Отже, виникнення акціонерних товариств сприяє не тільки централізації капіталів, але водночас і децентралізації власності і, відповідно, багатства, створеного доходом від використання цієї власності.

Варто згадати, що саме такий перебіг подій, згідно з дослідженням М. Тугана-Барановського, накреслений був у вченні Ш. Фур'є: власність поступово змінює свою форму, перетворюючись з «індивідуальної, простої та виключної» на «акціонерну, складну й суспільну» [16, с. 125]. Саме з акціонерною власністю французький утопічний соціаліст та його учні пов'язували перехід до наступного суспільного ладу, коли відносини капіталу та праці «наближаться до характеру асоціації завдяки поширенню таких форм оплати праці, як участь робітників у прибутках» [16, с. 126]. І, нарешті, в майбутньому, віддаючи свою власність асоціації, власник не втрачає її, а обмінює на акції, доход від яких, за підрахунками Ш. Фур'є, буде незрівнянно вищим, ніж доход з власності при індивідуальному володінні [16, с. 127]. М. Туган-Барановський звертав увагу, що навіть К. Маркс у 3-му томі «Капіталу» називає капіталістичні акціонерні підприємства, поряд з кооперативними фабриками, «перехідними формами з капіталістичного способу виробництва в асоційоване» [15, с. 240].

У свій час А. Антонович також надавав позитивного значення акціонерній справі, розглядаючи її як атрибут надзвичайно важливого для суспільства процесу розвитку кредиту. За допомогою останнього, зазначав він, створюються акціонерні компанії, товариства на вірі, командитні товариства, які концентрують у своїх руках величезні капітали, розпорошені в суспільстві, використовуючи їх у фабриках, заводах, залізницях тощо і компенсуючи таким чином певні недоліки грошового господарства. При цьому приватні підприємства, наголошував учений, набувають значення суспільних, значною мірою усупільнюються: кожен власник акції є пайщиком, учасником підприємства, і чим нижчими є ціни акцій, тим доступніше участь у підприємстві для всіх і кожного [1, с. 72].

Окреслена українськими вченими в часи «кризи марксизму» тенденція демократизації відносин власності зберігається, як відомо, і в сучасному ринковому господарстві, відбуваючись шляхом створення різноманітних товариств, корпорацій, кооперативних об'єднань, холдингів тощо. Це сприяє, з одного боку, підвищенню ефективності розподілу ресурсів у національній економіці (завдяки зручності переливу акціонерних капіталів до найбільш прибуткових галузей та окремих підприємств) і, водночас, підвищенню її гнучкості й витри-

валості за умов економічних криз (зокрема, завдяки механізму зовнішнього кредитування акціонерних підприємств), а з іншого боку – залученню широких народних мас до безпосередньої участі в управлінні економічними процесами, вивільненню та активізації їх підприємницького потенціалу, посиленню індивідуальної зацікавленості в результатах виробництва і, відповідно, мотивації до високопродуктивної праці; нарешті, підвищенню доходів і рівня життя працівників та їх сімей.

Висновки. На основі узагальнення досвіду докладного ґрунтовного аналізу вітчизняними вченими-економістами кінця ХІХ – початку ХХ ст. теоретичних витоків, сутності та науково-практичної обґрунтованості розробленої К. Марксом теорії концентрації виробництва, яка повинна була, за його задумом, показати процес поступової експропріації дрібних виробників великими та формування основної суперечності капіталістичного ладу – між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення виробленого продукту – як передумови революційного соціалістичного перерозподілу власності, зроблено наступні висновки.

По-перше, вченими було показано, що ця центральна та найсильніша, на погляд деяких дослідників, складова марксистської теорії суспільного розвитку була в основній своїй частині запозичена з творів Ш. Фур'є та його учнів, насамперед В. Консідерана, ідеї яких стали загальним здобутком соціалізму 30-х – 40-х років ХІХ ст.

По-друге, дослідження виявили, що загальна тенденція промисловості до концентрації не перешкоджає розвитку середніх і дрібних підприємств, існуванню індивідуального, в тому числі кустарного, виробництва, дрібних майстерень, промислів тощо, які також є важливою складовою народного господарства.

По-третє, вітчизняними вченими було спростовано положення К. Маркса про поширення тенденції витискання великими підприємствами дрібних на всі галузі суспільного виробництва та емпірично доведено, що для сільського господарства є характерними цілком протилежні процеси.

По-четверте, історична практика підтвердила тезу критиків марксизму про те, що виникнення та бурхливий розвиток акціонерних товариств сприяє не тільки централізації капіталів, але водночас і децентралізації власності та, відповідно, багатства, створеного доходом від її використання.

Отже, висновки вітчизняних вчених-економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст., підкріплені західноєвропейськими дослідженнями та фактами господарського розвитку, доводили теоретичну та практичну

обмеженість Марксової теорії концентрації капіталу і спростовували його прогнози щодо неминучої майнової поляризації суспільства. Крім того, вони не узгоджувалися й зі «зворотнім боком» теорії концентрації капіталів – теорією зубожіння народних мас, до якої в ті часи також було висловлено багато зауважень. Позиція, яку займали в цьому питанні вітчизняні дослідники, стане предметом аналізу в наступних публікаціях автора.

1. Антонович А. Я. Курс политической экономии : Лекции, чит. в ун-те Св. Владимира / Антонович А. Я. — Киев, 1886. — VI, 654 с.
2. Булгаков С. Н. История экономических учений. — Ч. 2-я. 7-е изд. / Булгаков С. Н. — Москва, 1918. — 192 с.
3. Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие. — Том 2 / Булгаков С. Н. — С.-Петербург, 1900. — Том 2. — 460 с.
4. Булгаков С. Н. От марксизма к идеализму : Сб. статей (1896—1903) / Булгаков С. Н. — С.-Петербург, 1903. — XXI, 347 с.
5. Воблый К. Г. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы : Пособие для комм. техн. училищ и для самообразов. — 2-е изд. / Воблый К. Г. — Киев, 1918. — 252, 4 с.
6. Гайдай Т. В. Історико-економічний аналіз розробки проблеми цінності у вітчизняній та зарубіжній теорії / Гайдай Т. В. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України : Зб. наук. праць. — Вип. 37—38 / Редкол. : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозув. НАН України», 2005. — С. 276—289. — Вип. 37—38. — 368 с.
7. Гордіца К. А. До критики теорії цінності К. Маркса українськими економістами кінця ХІХ — початку ХХ ст. / Гордіца К.А. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України : Зб. наук. праць. — Вип. 35—36 / Редкол. : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ : Ін-т економіки НАН України, 2003. — С. 227—236. — Вип. 35—36. — 320 с.
8. Гордіца К. А. Критика теорії цінності К. Маркса українськими економістами кінця ХІХ — початку ХХ ст. / Гордіца К. А. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України : Зб. наук. праць. — Вип. 39—40 / Редкол. : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозув. НАН України», 2007. — С. 227—236. — Вип. 39—40. — 400 с.
9. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ — перша третина ХХ ст.) / Горкіна Л. П. — К. : Наук. думка, 1994. — 244 с.
10. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Горкіна Л. П. — К. : ІЕ НАН України, 2001. — 268 с.
11. Железнов В. Я. Очерки политической экономии. — 6-е изд., исправл. и доп. / Железнов В. Я. — Москва, 1908. — 858 с.
12. Косинский В. А. К аграрному вопросу. — Вып. 1 : Крестьянское и помещичье хозяйство / Косинский В. А. — Одесса, 1906. — 532 с.
13. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — 2-е изд. / Левитский В. Ф. — Харьков, 1914. — 486 с.

14. *Миклашевский А. Н.* История политической экономии : Философские, исторические и теоретические начала экономики XIX века / Миклашевский А. Н. — Юрьев, 1909. — 638 с.
15. *Туган-Барановский М. И.* К лучшему будущему : Сборник социально-философских произведений / Туган-Барановский М. И. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 528 с.
16. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма. — 3-е изд. / Туган-Барановский М. И. — С.-Петербург, 1906. — 271 с.
17. *Туган-Барановский М. И.* Современный социализм в своем историческом развитии / Туган-Барановский М. И. — С.-Петербург, 1906. — 260 с.
18. *Чем разродится мир* после кризиса : многополярностью, новым социализмом, всеобщим хаосом? [Электронный ресурс] // Известия науки. — 2009. — 13.04. — Режим доступа до видання : <http://www.inauka.ru/analysis/article91431.html>

Одержано 29.05.2009.